

IN MEMORIAM WILLEM ALBERT WAGENAAR (1941-2011)

Op 27 april jongstleden overleed in zijn woonplaats Zeist, op 69-jarige leeftijd, Willem Albert Wagenaar, in leven hoogleraar functieleer te Leiden en Utrecht en vooral markant vakgenoot. De redactie vroeg Harald Merckelbach om een terugblik.

oe komt iemand aan een fobie?

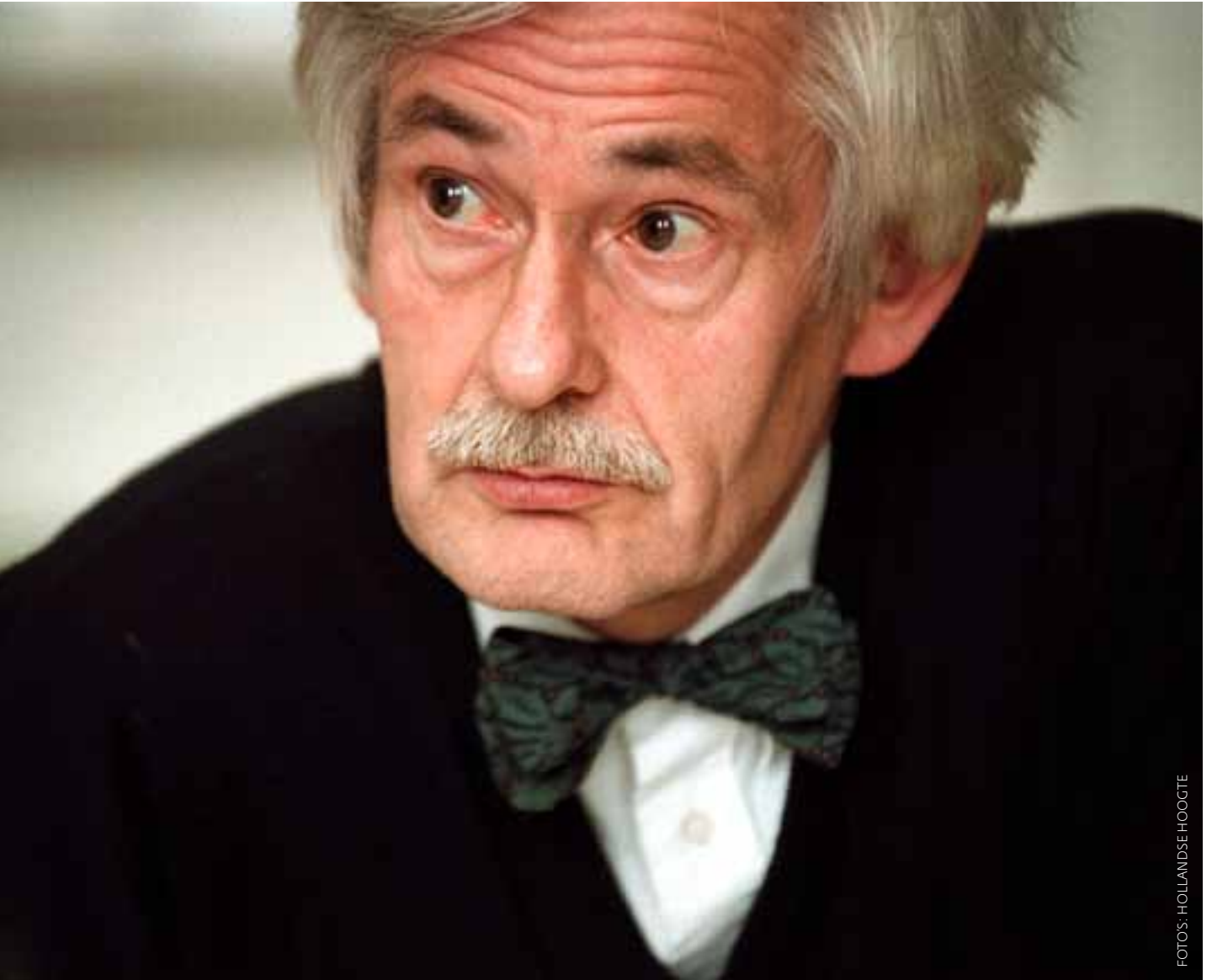
Dat was wat me als Maastrichtse promovendus midden jaren tachtig bezighield. Ik meende het antwoord te kennen: doordat fobici ooit iets vervelends hebben meegemaakt. Zo'n vervelende ervaring zet een proces van Pavloviaanse conditionering in gang en ontaardt in een fobie. Om

dit te documenteren, interviewde ik mensen met een fobie voor honden, tandartsen, spinnen of andere dingen. En inderdaad, velen van hen rapporteerden hondenbeten, traumatische ingrepen bij de schooltandarts, insectenbeten of andere nare gebeurtenissen. Ik nodigde ook fobische kinderen en hun ouders uit en vroeg hen naar conditionerende ervaringen die de kinderen hadden meegemaakt. Daarbij deed zich iets merkwaardigs voor. Het was nog tot daaraan toe dat sommige kinderen zich helemaal geen conditionerende ervaringen konden herinneren. Raadselachtiger waren de kinderen die daar wél een verhaal over

hadden, maar daarin stellig werden tegengesproken door hun ouders ('nee Jan, het was niet de herdershond van je oom'). Zulke discrepanties riepen allerlei vragen op. Zoals: wat herinneren kinderen zich van een nare ervaring wanneer zij die voor hun tweede levensjaar opdoen? Wat herinneren ouders zich nog als ze beiden een paar jaar eerder getuigen zijn geweest van zo'n ervaring? Kunnen ouders een kind ook een conditionerende ervaring en dus een fobie aanpraten?

In de periode dat deze kwesties me gingen interesseren – de vroege jaren negentig – hadden Nederlandse psychologen er niets verstandigs over te melden. Willem Albert Wagenaar was een uitzondering, maar wel een in het oog springende uitzondering. Dat kwam omdat hij zich op de meest uiteenlopende flanken manifesteerde. Vanaf een afstand kende ik hem als een van de initiatiefnemers van *Psychologie*, een blad

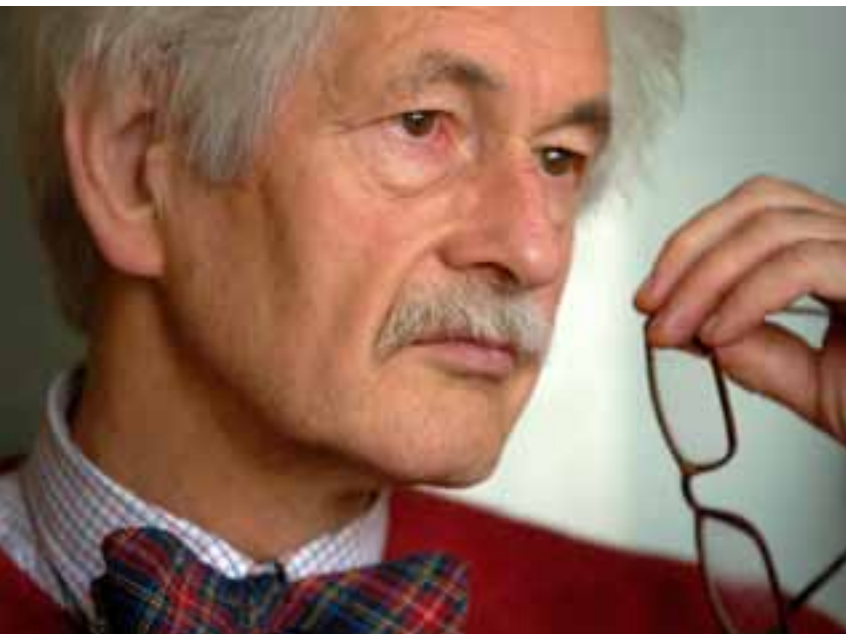
FOTOS: HOLLANDE HOOGTE

dat tegenwicht wilde bieden aan nogal luidruchtige vormen van poppsychologie, die het vak een slechte reputatie bezorgden. Maar ook als de Leidse hoogleeraar die in *NRC Handelsblad* mooie stukken schreef over de psychologie van ooggetuigenverklaringen. Hij was daarnaast de getuige-deskundige die op radio en televisie uitleg verschaftte over zijn bemoeienis met het geval Demjanjuk en andere spraakmakende rechtszaken. Zijn beschouwingen daarover scoorden laag in politieke correctheid, maar des te hoger in intellectuele soevereiniteit. Leidse collega's vertelden me dat hij een doortastende decaan was: het type universiteits-

bestuurder dat een vreedzame co-existentie weet te creëren tussen onderzoekers en onderwijzers, groepen die makkelijk slaags met elkaar raken. En ik kende inmiddels zijn vakartikelen, zoals het nu klassieke *My memory. A study of autobiographical memory over six years* (1986). Daarin illustreerde Wagenaar aan de hand van zijn eigen geheugen dat met het verstrijken van de tijd we ons misschien nog wel de globale inhoud van gebeurtenissen herinneren, maar dat allerlei andere aspecten – waar en wanneer het gebeurde en wie erbij waren – al heel snel aan de vergetelheid ten prooi vallen. Zijn bevindingen lieten zien dat mijn interviews

bij fobici behoorlijk naïef waren.

In 1990 hoorde ik voor de eerste keer een lezing van hem. Het was in Amsterdam, toen Wagenaar de *NIP/Van Gorcum Mediaprijs* kreeg uitgereikt. Zijn lezing ging over getuigenverklaringen en hoe makkelijk rechters eraan voorbijgaan dat een zelfverzekerde getuige nog geen accurate getuige is. Hij sprak ook over bewijsmiddelen en hoe je de mate waarin ze rechtelijke beslissingen bepalen op een Bayesiaanse manier kunt bestuderen. Het theorema van Bayes was een paar slagen moeilijker dan Pavloviaanse conditionering. Terwijl ik zelf destijds hele series van dia's nodig

had om aan een publiek de essentie van Pavloviaanse conditionering uit te leggen, had Willem Albert Wagenaar aan één simpel *overhead sheet* genoeg om zijn toehoorders in te wijden in de finesses van dominee Bayes. Toen ik dat in Amsterdam zo indrukwekkend gedemonstreerd zag, interesseerde me voortaan niet alleen *wat* Wagenaar over waarneming, geheugen en beslissen te vertellen had, maar ook *hoe* hij dat deed.

Vanaf die tijd heb ik vele malen naar Wagenaar geluisterd. Het waren lezingen over allerlei onderwerpen. Over dramatische ongevallen, over dwalende

rechters, over falende getuigen, over misleidende gevalsbeschrijvingen, over tekortschietende deskundigen en zo meer. Al kijkend en luisterend naar hem, viel me steeds weer op dat hij bij het geven van een lezing minutieus de regels van zijn eigen vak volgde.

Het begon ermee dat Wagenaar van tevoren grondig de zaal inspecteerde en de *overhead*-projector uitprobeerde. Hij had ten hoogste drie *sheets* bij zich omdat – zo zei hij – je voorbereid moest zijn op defec-te apparatuur. De tekst op de *sheets* was karig en groot. Dat laatste vond hij belangrijk want, benadrukte hij, de ideale kijkafstand is drie- tot zesmaal de diameter van het geprojecteerde beeld. Dienovereenkomstig stelde hij de projector in. Na de voorbereidende handelingen, ging Wagenaar midden voor de zaal staan – nooit achter het spreekgestoelte – en begon zijn lezing met een wending als: 'Ik was laatst bij de rechtbank in Utrecht. De rechter vroeg mij wat hij moest denken van de verklaring van een vierjarige getuige.' Op zo'n inleidende zin liet hij een stilte vallen en keek de zaal rond. En dan, gebruikmakend van het *primacy*-principe, sloeg hij toe met de kernboodschap van de lezing.

In 1996 was Wagenaar een van de hoofdsprekers op een *NATO Advanced Study* conferentie over hoe het geheugen traumatische ervaringen opslaat. De conferentie vond plaats in een afgelegen hotel in de Vendée. Ik was er ook. Als toehoorder. Ik heb in die week menig uur in zijn gezelschap verkeerd en hem uitgehoord: over hoe hij lezingen gaf en over hoe hij te werk ging als bestuurder. En natuurlijk over het geheugen en de artikelen die hij daarover had geschreven. Want dat vond ik uiterst boeiend: ik kende wel collega's die hele slimme vakartikelen schreven, maar vaak hadden ze dan als *explicateur* weer weinig talent. Een faculteit besturen moest je al helemaal niet aan ze overlaten. Wagenaar deed het allemaal – besturen, onderwijs, onderzoek, en deskundigenrapporten vervaardigen – en met een souplesse die mij als jonge hoogleraar fascineerde. Dat bleek ook weer een paar maanden later, want toen aanvaardde Wagenaar het ambt van rector magnificus van de Leidse universiteit. Rond diezelfde tijd verscheen *Crashing memories and the problem of source monitoring*. In dat vaak geciteerde artikel beschrijft Wagenaar samen met Hans Crombag en Peter van Koppen een simpele studie: als je proefpersonen vraagt naar de niet-bestaande tele-

visiebeelden van hoe het El-Al-toestel in de Bijlmer crashte, zal een behoorlijk deel van hen zulke beelden in geuren en kleuren gaan beschrijven. Dat artikel maakte trouwens andermaal duidelijk hoe naïef mijn pogingen waren geweest om fobici uit te vragen over hun conditionerende ervaringen.

In de Vendée vertelde Wagenaar me dat spreken en schrijven een andere aanpak vergen. Wie een lezing geeft, moet cyclisch te werk gaan: je presenteert je boodschap, je licht haar toe aan de hand van een didactisch voorbeeld, je herhaalt de boodschap, komt met een nieuw voorbeeld en zo verder. Schrijven, aldus Wagenaar, is een seriële aangelegenheid: je ontvouwt je argumenten en werkt dusdoende in de richting van een conclusie, die als een climax aan het einde komt. Ik luisterde aandachtig en in het vervolg zou ik mijn eigen lezingen en colleges volgens Wagenaars principes vorm geven. Ze zijn er daardoor, denk ik, beter op geworden.

Zijn talent om complexe dingen haarscherp over het voetlicht te brengen, droeg ertoe bij dat Wagenaar veelvuldig als getuige-deskundige werd gevraagd. Hij trad vele honderden malen als expert op, zowel in straf- als in civiele zaken. Daarbij liet hij zich niet van de wijs brengen door magistraten en hun juridische bezweringsrituelen. In veel zaken kon Wagenaar feilloos de hand te leggen op wat rechters en officieren niet wisten. Het ging dan om dat soort aspecten als een belangrijke getuige die niet was gehoord, een alibi dat niet was nagetrokken of een aangeefster van wie de psychiatrische achtergrond niet was opgehelderd. Daarom: menige officier of rechter kreeg het Spaans benauwd als Willem Albert Wagenaar in de rechtbank werd gesignaleerd. Met de scherpte van een scheermes kon hij hun argumenten analyseren en het haarfijn blootleggen als ze vanuit psychologisch perspectief onzinnig waren.

Het leverde ook allemaal het grondmateriaal op voor zijn boeken, die vooral na zijn emeritaat in een hoog tempo verschenen: *The popular police man and other cases* (samen met Hans Crombag; 2005); *Vincent plast op de grond. Nachtmerries in het Nederlands recht* (2006); *De slapende rechter* (samen met Peter Van Koppen en Han Israëls; 2009) en *Broddelwerk* (2010). Juist omdat ze kritische zin paarden aan een toegankelijke stijl, maakte hij met deze boeken niet alleen vrien-

den. Het oordeel dat hij velde over magistraten was vaak snoeihard. Neem deze passage in *Broddelwerk* (p. 222): 'De gedachte dat rechters overal inzetbaar zijn is verwerpelijk. Officieren van justitie en rechters moeten een bevoegdheid op het gebied van strafrecht hebben; dat lijkt me niet zo'n verbluffende gedachte. Daarbij hoort niet alleen een gedegen kennis van het strafrecht, maar ook van de forensische vakken, zoals criminalistiek, criminologie, forensische psychiatrie, penologie, rechtspsychologie, forensische geneeskunde en culturele antropologie. Dat is te veel om met een enkel cursusje af te dekken. Officieren en strafrechters

Zijn talent om complexe dingen haarscherp voor het voetlicht te brengen, droeg ertoe bij dat hij veelvuldig als getuige-deskundige werd gevraagd

zijn evenzeer als chirurgen in de gelegenheid om iemands leven te vernietigen. Zou daar niet een beetje opleiding tegenover mogen staan? Of zouden zij zelf zonder bezwaar een maagverkleining laten uitvoeren door een chirurg die vorige maand tegen zijn zin in dat vak is gearachuteerd en eigenlijk meer belangstelling heeft voor borstvergrotingen?'

Midden jaren negentig wilden we aan de Maastrichtse universiteit een psychologieopleiding beginnen. Maar dan wel eentje die ging over echte psychologie. Niet alle zusterinstellingen vonden het een sympa-

Studenten wens je zo'n hoogleraar toe

thiek plan. Ook menige Haagse beleidsambtenaar lag dwars. We formeerden een commissie van zwaargewichten: vooraanstaande vakgenoten die ons op weg konden helpen met het curriculum en met hoe we dat door het mijneveld van de landelijke universiteitspolitiek konden loodsen. Wagenaar was bereid tot deze commissie toe te treden. Aan de overweging dat misschien niet iedereen in Leiden dat een fijn idee vond, had hij geen boodschap. Voor ons was hij een belangrijk adviseur: Wagenaar kende als universiteitsbestuurder het landschap van de zusterfaculteiten en Haagse adressen op zijn duimpje. Toen de psychologie-opleiding ons uiteindelijk werd gegund, nodigden we hem uit om het woord te voeren bij de opening van het academisch jaar. Hij kwam en zijn boodschap was dit keer dat een universiteit het nooit zonder psychologie kan stellen. Omdat, zo zei Wagenaar, het vak nu eenmaal gaat over iets dat basaal en omnipresent is: menselijk gedrag.

Studenten wens je zo'n hoogleraar toe. Daarom vroeg ik Wagenaar elk jaar om college te geven aan onze ouderejaars psychologiestudenten. Onder hen was zijn reputatie ongeëvenaard. Dat bleek uit de hoge waarderingcijfers die ze aan Wagenaars colleges gaven, maar ook – en nog belangrijker – wat ze over hem zeiden: de professor die zonder *power point* spreekt en wiens boeken we daarna snel willen lezen.

De laatste keer dat ik Wagenaar sprak, had hij maanden van strijd achter de rug tegen een gemene ziekte. Daar wilde hij niet al te lang bij stilstaan. Hij praatte over het vak en alle artikelen die hij zo graag zou willen schrijven. Eén artikel kwam er nog: een prachtig exposé over waarom de Nederlandse staatsloterij zich te buiten gaat aan een vorm van oplichting als ze haar klanten wijsmaakt dat zij best veel kans hebben op

de hoofdprijs. Daarna begon hij de strijd te verliezen. Onze troost is het dat we zijn artikelen en boeken wél hebben. Lezingen moeten een ander stramien volgen dan boekhoofdstukken, zei Wagenaar steeds. Evenzo goed is het mijn ervaring dat als je zijn boeken leest, je hem zo voor je ziet: kaarsrecht, met grijze haardos en zelfgemaakte vlinderstrik, moeiteloos eloquente volzinnen formulerend, die hard aankomen voor de hooggeplaatsten in het publiek. Dat is wat je *freischwebende Intelligenz* noemt.

Prof.dr. H.L.G.J. Merckelbach is hoogleraar toegepaste functieleer aan de Universiteit van Maastricht. Van 2001 tot 2006 was hij vice-decaan en van 2006 tot 2009 was hij decaan van de Maastrichtse Psychologie Faculteit. Merckelbach is lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.